

Дараазында
үндүрүлгөдө.

Тывалар чүгө
ортаагы вектин
кижилеринге
дөмейлежи берген
бис?

Чүү дээш
агарткан эвес

Ээзин тыпкан
"хүрөң" бажын

ШЫН

№ 127 (16432)

2001 чылдың
октябрь 30,
вторник

Ат салган
шагы 19.30

Садар өртээ
3 рубль.

Самолет чанынга интервью

БАЗА КАТАП БЮДЖЕТ КАМГАЛАПЫНЧЕ

ЧУРУКТА: Ш. Д. Ооржактың интервью берип турары.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак дүүн, октябрь 29-та, Москваже ажыл-албанының аайы-биле чорупкан. Кызылдың аэропортуна ужул үнеринин мурнунда парлалганың массалыг чепсектеринин журналистеринге Шериг-оол Дизижикивич интервью берген. Оон чугаалааны болза:

— Москваже республикага кончуг чугула уjur-дузалыг айтыргыны шийтпирлээр-биле чоруп тур мен. Ол дээрге Тываның 2002 чылда бюджетин камгалаары-дыр. Чоокта чаа Москвага сургакчылап чоруп тургаш, республиканың 2002 чылда бюджетинин төлөвилелинин бүгү механизмин ажилдап кылып каан бис. Россия Федерациязының колдуунда бүгү яамылары, ведом-

стволары-биле чугаалашкаш, олардан чөпшээрелди ап, дугуржуп алган бис. РФ-тин Саң-хөө яамызының ажылчын бөлүүнге, РФ-тин үш талалыг комиссиязынга бюджет төлөвилелинде көрдүнгөн контроль сан-чурагайлар-биле чөпшээрешкен турган. Шалың өстүреринге келир чылдың бюджетинге 850 ажыг миллион рубльди баш удур көргөн.

Меңээ дыңнатканы-биле алырга, шалың өстүреринге чүгле 74 млн. рубльди кирип каан болган. Ол дээрге бистиң хереглеливистиң он хуузу безин четпес-тир. Чурттуң удуртулгазы бо чылдың декабрь 1-ден эгелеп өстүргөн шалыңны бээр дугайында Чарлыкты үндүргөн болгай. Кажан акша четпесте, чүнү-биле төлээр бис. Бо айтыргыны чөптүг шийтпирлээр хемчегни алып уjurлуг мен. Мону бээрин РФ-тин Саң-хөө яамызының ажылчын бөлүүнге, РФ-тин үш талалыг комиссиязынга чөпшээрешкен турган. Ам кээп ону чүгө эде көрө бергенин Москвага баргаш, тодарадыр бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

радио-телевидениеге үнген, дыңналган медээлер бадыткатынмаан. ОБЯ-да четпестер бар болбайн аан, ону хынаары чөптүг, а бо удаада С. Шойгунуң оралакчызының ажылынга хамааржыр четпестер илереп турар.

♦ РФКП-ниң ээлчеглиг съезди болган. Оон удуртукчузу Г.Зюганов илеткел кылгаш, ук партия Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинде ажылын калбартканын айткан.

(Агентилелдер медээлеринден).

Медээлер

Лицей "Газельдиг" болур

ТР-ниң Чазаның октябрь 24-те үнген доктаалын өзугаар республиканың Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызынга элээн каш акшаны Саң-хөө яамызы үндүрүп бээр болган.

Ол акша-төгерикке Тыва Республиканың күрүнениң лицейи "Газель" маркалыг автомашинаны садып алып. Ук өөредилге черинин башкылары болгаш өөреникчилери ол автомашинаның дузазы-биле өөредилгеге хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын кылырындан аңгыда, чайгы үеде ынай-бээр баарынга ажыглаар.

Даалганы берген

Бо хүннерде республиканың Соңгу чүкке деннээн девискээрлеринче нефть продуктуларын, кывар-чаар чүүлү, аш-чем аймаан чедиреринге хамаарыштыр субсидия (дузаламчы) акшазын үндүрүп бээрин Тыва Республиканың Чазаа доктааткан.

Ук субсидия акшазы-биле Өвүр, Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды кожууннарже хөмүр-дашты сөөртүрүп планнап турар. Шак ол кожууннарже хөмүр-даш сөөртүлгезинче 2600 рубльди үндүргөн. Ол бүгү ажылды шапкынчыдар кылдыр Чазак Тыва Республиканың Одалга, энергетика болгаш транспорт яамызынга даалганы берген.

Өөредилге олуттары көвүдээр

2001 чылда Россия Федерациязының болгаш даштыкы чурттарның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип алыры-биле шылгалдаларның

түннелин үндүргөн.

Бо чылын Тыва Республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга РФ-тин база даштыкы чурттарның өөредилге черлери 774 тускай угланьышкының өөредилге олуттарын үндүрүп берген. 2000 чылда 570 турган. А Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлеринин талазы-биле күрүне комитетинге бо чылын 477 өөредилге олуттарын берген. 2000 чылда — 361 турган.

Бо чылдың түннелдеринден ап көөрге, Тыва Республикадан РФ-тин дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче нийтизи-биле 649 киж кирип алган.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлеринин талазы-биле күрүне комитеди республиканың яамылар база ведомстволары-биле кады 2002 чылда РФ-тин өөредилге черлеринче бюджеттиг өөредилге олуттарын организаастаар болган.

Өскээр чарыгдаттынмаан

Бо чылын республиканың девискээринде 90 чылдардан-ара кагдыгган тудутларны катап тудуп эгелзэн.

2001 чылдың тос айларының дургузунда нийтизи-биле 12 тудут объектилерин туткаш, хүлээткен. 69 тудут объектилери катап база ажилдап эгелзэн.

Тудутта хамаарышкан инвестиция программанын өзугаар 269 млн. рубльди тудутлар кылырынче үндүргөн. Көрдүнгөн акша-төгери дегерези өскээр чарыгдаттынмай шингээди алдыган. Көрдүнгөн акшадан 298 млн. рубль ажыр чарыгдаттынган. Тудутжуларның чугаалап турары-биле алырга, тудут материалдарының хандырылгазы четчир, чүгле шалың акшазы саадап турарынга таарзынмаанын олар илередип турар.

Игорь ДАМДАК.

ТЫВАНЫҢ ДЕПУТАДЫ АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округундан РФ-тин Күрүне Думазының депутатынга сонгуткан Чылгычы Ондар Москвада чедө берген. Октябрь 29-та депутат хүлээлгезин күүседип эгелзэн. Күрүне Думазының Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө комитетинин кежигүнүгө Чылгычы Чимит-Доржуевичини кириген.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, оон команданың кежигүннери-биле кады Тываның 2002 чылдың бюджетин камгалаар ажылды ол чорудуп турар.

Бистиң корр.

Сөөлгү шакта

♦ "Единство" партияның съездинге Россияга төп партияны тургузарының айтырыын чугаалашкан. Илеткелди партияның удуртукчузу С. Шойгу кылган. "Единство" партияга "Отечество", "Вся Россия" фракцияларның каттыжары шийтпирлеттинген. Декабрь айда болур тургузукчу съездиге партияның уставын, программанын болгаш

чаа адын хүлээп алып.

♦ Россияның Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш оон уjurжатарын чайладыр яамының ажылынга хамааржыр РФ-тин Чингине прокуратуразы хыналда-истелге ажылын чорудуп турар. Сайыт С. Шойгуну байысаап турар, яамының ажылында улуг четпестер илерээн дээр дугайында мурнунда парлалгага,

Президентинин ажил-албаны ДАРЫЙ ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Эрткен пятницада Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының Чадаанада участогунга чедип чораан

Акшаландырышкынны өй-шаанда чорутпайн келгенин түннелинде республиканың хөмүр-даш казып тывар адырының баазалыг бүдүрүлгезинде тургустунуп келген нарын байдал ТР-ниң Чазак Баштыңының дарый киржилгезин, аңаа хамаарыштыр соңгаарлаттынмас хөмчеглерни алырын негеп келген.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.П. Николаева, одалга-энергетика комплекзинин харысалгалыг ажилдакчылары, Чадааның хөмүр-даш уургайының удуртулгасы болгаш специалистери киришкен ажил-ишчи хуралга ук темага хамаарыштыр информацияны республиканың одалга болгаш энергетика сайыдының оралакчызы П.И. Ткаченко кылган.

Петр Ивановичинин чугаалап турары-биле алырга, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы бо чылдың бирги кварталында карылга чок ажилдаан, ынчалза-даа продукцияның кол-кол хөмчегчилери өрөшкөрлерин өй-шаанда дулаваанындан база чазылдырышкын ажилдарын чорударынга херек акша-хөмчегилерни мурнады шилчитпээнинден ийги кварталче бүдүрүлгө акша чок үнген. Боттун акша-хөмчегилеринин

курлавырлары база ынчан төнгөн турган. Шилчидер кылдыр көргөн 62 млн. рубль капитал салышкыннарының чүгле 32 миллионун бүдүрүлгө алган. Ындыг байдал ниити көргүзүлгөргө багай салдарлыг болганы чугаажок. Хөмүр-даш уургайы апрель айны долзу-биле, майның бирги чартыын, а ооң Чадаанада участогу июньнун 18 хонуну база ажил чок эрттирген. Сөөлгүзү ажил графигинден ниитизи-биле 2,5 ай озалдап турар.

Ынчалза-даа Чадаана хөмүрүнүн хөмчегчилери онза бергедээшкннерге таварышпас дээрзин Чазак Баштыңының оралакчызы Валентина Николаева бүзүрөткен. Чүгө дизе бүдүрүлгенин шыгжамырларында бөгүн ниитизи-биле 12 муң тонна хөмүр бар. Ук хөмчээл организацияларның болгаш чурттакчы чонун бир айда хөмчегилерин долзу-биле хандырып шыдаар. А ол үе дургузунда дагжылар озалдаашкынны чок болдуруп, графиги ызыртыр сүрүп чедип кээр деп, Валентина Петровна чугаалаан.

Моон мурнунда шилчитинген акша-төгерики ооң алыкчылары неделя-неделязы-биле ап шыдавайн турган чүве болза, Президент Ш.Д. Ооржактын республиканың саң-хөө органнарының

удуртукчулары-биле шыңгы чугаазының соонда, акшаландырышкынның системазы чурумчаан. Мындыг байдал ноябрь эгезинде чазылдырышкынны чорудар, а ноябрь 25-26 хүннеринде хөмүрнү казып ужулгаш, ону хөмчегчилерге дорт чүдүрүп чорудар арганы бээр. Эрткен неделяда ТР-ниң Чазак хөмүр-даш уургайына, ооң Чадаанада участогунга, чазылдырар бүдүмелдер болгаш кывар-чаар материалдар сандып алырга 8 млн. рубльди үндүрүп берген. А амдыг дээрзинде дагжылар уургайының соңгу онгузундан белен хөмүрнү гидравликтиг экскаватор-биле үндүр сөөртүп турар.

Чөвүлел хуралдың үезинде үзүктөл чок акшаландырышкынның, эргижирээн техниканың орнунга чаа дериг-херекселдерни садып алырының, ажил чурумунун, бүдүрүлгө сагылга-чурумунун айтырыгларын чугаалашкан. Ол ыш-каш республиканың даг бүдүрүлгелеринин, "Ойна" алдын тывыш артелинин удуртулгасы-биле дугуржулганы кылган. Олар чадаанажыларга экскаваторлар, бульдозерлер болгаш "БелАЗтар" дээн чижектег аар техника-биле баштайгы үеде дузалажып, аңаа артык кезектерни тускайлап бээрин аазааннар.

ТӨРЭЭН ШКОЛАЗЫНГА ЧОРААН

Ш.Д. Ооржак Барыын-Хемчик кожуунунун Дөн-Терезин ортумак школазының 50 чыл юбилейинге тураскааткан байырлыг ажил-хөмчеглерге база киришкеш келген.

Таптыг-ла чартык чүс чыл бурунгаар тус черин чурттакчыларының чыгыжына эге школаның тудуун кыска хуусааның иштинде тударының дугайында айтырыгны чугаалашкан, аңаа өреге бүрүзүнүн кылтыр-тудар ажилын хуваап, каш чудуктарны, дилиг материалдарын экзээринден бээр дагзып кааш турган. "Сөгүлээн сөс - кертен ыяш" дээр дег, тудугну үе-шаанда дооскан болгаш 1951 чылдың сентябрь 1-де чаа өөредилге черинин оран-савазы бодунун баштайгы өөреникчилерин хүлээп алган. Хар-назы талазы-биле ылгалдыг оолдар, уруглар-биле бир денге, алызында барып Тыва Республиканың баштайгы Президентизи апаар Шериг-оол Ооржак база бодунун партазын ээлепкен.

Школаның баштайгы доозукчуларының бирээзи, улус өөредилгезинин хоочуну Дөн-Терезин школазында 35 чыл башкылап чорур Ольга Биринеевна Ооржак мынчаар сактып чугаалаар:

—Баштайгы өөреникчилерниң билиглерге чүткүлү кижини кайгатпас аргажок. Ырак-чоокта аалдарның уруг-

лары күш-хүнезинин артын-чактап алгаш, аът, шарызын мунуп алгаш, өөренип кээп турду. Ылангыя бистиң класзывиска эки өөредилгези-биле Шериг-оол деп бичи оол шылгарап турган. Ынчан школа эге чаа өөредилге чери турган, ынчангаш дөрт класс доосканнары Кызыл-Мажалыктын, а бир чамдыктарын республиканың найысылалының школаларынче чорудуп турган чүве. Эки өөредилгези, быжыг сагылга-чуруму дээш чаңгыскласс-чывыс Шериг-оолду Кызылдың № 2 школазынче чорудупкан. Чүгле төрөөн Тыва-зынга эвес, а бүдүн чуртта асурагылыг кижиле чаңгыс школага, чаңгыс класска өөренип чорааны кижиге чоргааранчыг боор-дур.

Школаның амгы директору Мария Ооржактын чугаалап турары-биле алырга, бо чылдарның дургузунда ону ниитизи-биле 1540 кижидоозуп үнгеш, амгы үеде улус ажил-агының аңгы-аңгы адырларында ажилдап чоруурлар. Школа башкы кадрлар-биле бүрүн четчелеттинген. Өөрүнчүг чүүл чүл дизе, ооң доозукчулары дээди өөредилге чер-

лерин дооскаш, төрөөн школазынга ажилдаары-биле кээп турарлар. Чурттуң институттарынче, университеттеринче дужаап кирип алганнарың аразында Дөн-Терезин школазының кижизиттирикчилеринин саны база эвээш эвес.

Байырлыг шугум чыскаалынга чүве чугаалап тура, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак школаның төөгүзүн сактып, ону өөредип, кижизиткен башкыларына өөрүп четтиргенин илередип, амгы салгалдың анык-өскенинге чагыч-сөзүн берген. Ол ыш-каш ол школаның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче улам ыңай кичээнгейни угландырарынче чүгле кожуунун эвес, а республиканың өөредилге яамызын кыйгырып, тыва Чазактын өмүнээзинден келир чылын автобусту садып бээрин аазаан.

Аңгы-аңгы чылдарның доозукчулары база хол куруг келбээн. 50 харлаан школазынга оларның сөөннүн белек-селээ, акша-мөңгүнү ооң материалдыг талазын улам быжыглаарына, башкыларның ажилдаарына, өөреникчилерниң чедишкнниг өөредилгезинге дөгүм болуру чугаажок.

Артур ХЕРТЕК.

БАЗА КАТАП БЮДЖЕТ КАМГАЛАПЫНЧЕ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийде, Москвага баргаш, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының кадр айтырыгын чугаалажыр бодалдыг мен. Чүү болганы? Хөмүр-даш уургайы, В.Х. Кара-оол ийи катап хөй акшаны алган. Үш миллион кубометр чер кырының довураан аштаарын ол аазаан. Одалга сезон эгелээже чедир чүгле 2 миллион кубометр чер кырының довураан аштаандыр. Ылангыя Чадааның хөмүр-даш уургайында байдал берге болуп турар. Аңаа ийи удаа чордум. РФ-тин Одалга, энергетика яамызы, РФ-тин хөмүр-даш комитеди, бо хөмүр-даш уургайының ажилын удуртур мээң оралакчы В.П. Николаева, ТР-ниң Одалга, энергетика яамызы бар болгай. Олар чүнү кылып турары деп, айтырыг тургустунуп келир-дир. 120 хүн шөлээлеп чоруптум деп дужаалды директор В.Х. Кара-оол бодунга бижээш, дыштаны берген.

Чоокта чаа Москвага РФ-тин Одалга, энергетика яамызының сайыдының оралакчызы Г.Д. Авалишвили-биле ужураштым, бодунуң кадрлар ажил-чорудулганы сайгарып көөрү-биле РФ-тин хөмүр-даш комитединден ажилдакчыларны Тываже чорударын ол аазаан турган. Мынчага чедир кым-даа оон келбээн. Мону база чугаалажыр мен.

Оон ыңай Москвага баргаш, Тываның чаңгыс мандаттыг №27 сонгулда округунун талазы-биле Күрүне Думазының депутадының сонгулданын туннелдерин сайгарып көөр, тодарадыр бодалдыг мен. Чүү мындыг будул-

гаазынар болуп турар чүвөл? Сонгулдарның түннелин үндүргөн. Сонгулда кампаниязынга ийи Чазак кижигүнү киришкен, ооң бирээзи сонгулдуп алган. Ол ажилының түннели-биле сонгуткан. Ам янзы-бүрү хомудалдар үндүрүп турган херээ чок боор. ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыды билдиришкнндаа биживээн, бо хүнге чедир ол ажилынче үнмээн. Ийи ай чартык үениң дургузунда ол шөлээге турган, курортка дыштанып алган. Ооң соонда сонгулда кампаниязынга киришкен. Сонгулдарлар октябрь 14-те эрте берген, ам мырыңай октябрь ай төнүп тур. Иштики херектер сайыды ажилда ам-даа келбээн. Чүү болганы? Кем-херек үүлгедиишкннери бергедеп турда, ооң-биле демиселди кым чорудар чүвөл? Ол бисти дүвүредип келген. Моон ужурундан РФ-тин Иштики херектер яамызының удуртулгасы-биле ужуражыр бодалдыг мен.

Бистиң депутаттарывыстың ажил-чорудулганын түннелдерин көөр сорулгам база бар. Сонгукчуларга хөй аазаашкыннары бергенер болгай. Херек кырында чүнү кылганы? Депутат К.А. Бичелдей политика-жыткан хөй бюджетти камгалап алган бис деп мактанып турду. Ол бюджетди кайыл? Сонгулда кампаниязының үезинде берген чараш аазаашкыны кайыл?

Үстүнде айткан болгаш өске-даа чугула айтырыгларны шийтпирлээри-биле ажилдаар дээш, ТР-ниң Чазак кижигүннери-биле кады Москваже чоруп турар мындыг мен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЧЫЗЫНДА

Бай-Тайга кожуунунун Хемчик сумузунун төвүнде ийи катт бажының тудуу шагдала ара соксаан. Чылдагааны билдингир - акша чок.

А бистиң Президентизи Ш.Д. Ооржак Бай-Тайгага хөй-ле катап кээп тургаш, ук тудугну чаңгыс эвес удаа көргөш, хараадаан боор. Ону школа кылдыр эде кылырын сүмелээш, акша-көпеекти харам чокка аңгылап берген. Ам ында ажил изиг түлүк чоруп турар.

Бригадир Айваз Күжүгетке удурткан Хемчик, Тээли, Найрал суурларның чээрби беш анык тудугчулары кылып турар тудугну ноябрь 20-де ажылгалга кирир дээш, суббота, улуг-хүн-даа дивейн карак кызыл ажилдап турар. Тудуг колдуу доозулган. Ам чүгле иштики нарын ажилдар болгаш кажаа-херимнер арткан. Ук тудугга чайны өттүр ак сеткилдиг ажилдаан анык тудугчуларны демдеглээри чугула. Оларга Артур Ламажык, Айрат Намзырай, Карл Эрес, Сергей Салчак, электриктер: Владимир Очур, Эрес Хертек дээш, өскелер-даа хамааржыр. А тудугну тудуг материалдары-биле хандыраар дээш Олег Күжүгет багай эвес ажилдап келген.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактын ачызында Хемчик сумузунун школаны чаштары ам каш-ла хонгаш ийи катт, делгем, улуг школалыг болурлар. Өөрүнчүг чүве ол. Ылангыя кожуунунун чагырга даргазы Владимир Очур-оолдун кириген улуг мында база Салчак САРЫГ-ООЛ.

Кара-Хөлден медээлер

КӨЖҮП ЧОРУУР РЕНТГЕН

Бай-Тайга кожуунунун Кара-Хөл сумузунче октябрь айның бирги декадазында амгы шагның күчүлүг техниказы - рентген машиназы чораан. Ук машинаның чолаачызы биле рентгенолог эмчи ачы-дузанын кара-хөлчүлөргө найысылалдан чедип көргүскени эки.

Ук аппараттын дузазы-биле 12 хардан өрү назылыг кижилер бүрүзүнүн өкпе-херек чурун үндүргөн. Ол ыш-каш өске-даа кемдээшкн алган кижилерге хирург Семен Күжүгет диагносту үндүрүп, ачы-дузанын көргүскөн.

ДУЗАНЫ КӨРГҮСКЕН

Чоокта чаа Кара-Хөл сумузунун Хензиг-оол Күжүгет аттыг клубунга улуг назылыгларга база күш-ажылдың хоочуннарына

суму чагыргазы ачы-дузаны организастан. Сумунун баштайгы херээжен даргазы Долбан Дановна Хертек өрөгелерде шимчеп албас кырганнарга халас эмнерни, боова-боорзакты үлөп, чедирип бергени база эки болган.

ЭМ-ТАННЫ ХАЛАСКА ҮЛЭЭН

Бо удаада Даспы-Аксы суур-нун кады кошкак уругларына база бүгү бөлүктүн инвалидтеринге республиканың Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө яамызының талазындан эмнер эккеп бергени өөрүнчүг болган.

"Уруглар - келир үеvis" деп чугаалаар болгай бис, ынчангаш оларга эм-тан, идик-хеп болгаш өске-даа чүлдөр-биле бо берге үеде олар дээш сагыш-човап турарывысты ынчалдыр көргүзөр апаар бис.

Ортун-оол ЛУКЕЙ.

БАШКЫВЫСКА МӨГЕЙБИШААН

Тываның ат-сураглыг эртемденнериниң бирээзи, филология эртемнериниң доктору, 200 ажыг эртем ажылдарының автору Шулуу Чыргал-оолович Саттың 75 харлаанынга тураскааткан ужуражылгасактыышкын кежээлериниң декадазы бо чоокку хүннерде болуп эрткен. Эң-не баштай ТКУ-нун филология факультеди аңаа 20 чыл иштинде кафедра эргелекчилеп келген коллеганының, "бурган ышкаш башкы-выс" деп мөгейип, хүндүлөп чорууру башкызының 75 харлаан байырлалын эрттирген. Кызылдың тос дугаар ортумаа школызы эртемден башкыга тураскааткан солун кежээни база кайгамчык чараш, солун кылдыр организастан. А эртен пятницада Кызылда республиканың Улусчу чогаалдыг бажыңының улуг залына "Тыва дыл — 2001" деп Ш. Ч. Саттың төрүттүнгенинден бээр 75 чыл оюнга тураскааткан байырлалды эрттирген. Ону Тыва Республиканың литература фондузу, ТР-ниң Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл сектору база А. С. Пушкин аттыг Тываның национал библиотекасы организастан эрттирген. Ук кежээге Кызыл кожуунун Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының ажылдакчылары база Тываның күрүнө филармониязының артистери кижип, солун оюнун чыылганарга бараалгаткан. Бо бүгү хемчеглерге Шулуу Чыргал-оолович Саттың төрөлдери, эртемденнер профессор Д. С. Куулар, ГШИ-ниң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты Д. А. Монгуш, ТКУ-нун доценттери: М. В. Бавуу-Сүрүң, К. Б. Доржу, К. Б. Март-оол болгаш школалар башкылары эң-не идепкейли-биле кижип, солун сактыышкыннарны кылганнар.

Херээженнер чөвүлелинде ЭРИГ БААРЛЫГ ИЕЛЕР

Бай-Тайга кожуунун херээженнер чөвүлели республикада база бир эки ажылдыг, арга-дуржулгалыг хей-ниити организацияларының бирээзи.

Бөгүндө оң ажыл-чорудулганың кол угланыышкыны өгүлениң чогумчалыг амыдыралы, ажы-төлдүн кадыкшылы, элээр чорук, иениң ат-алдары дээр чижектиг шыңгы айтырылларже угланган. Чурттуң социал-экономиктиг байдалының аайы-биле чоннун амыдырал-чуртталгазының деңгели нарыыдаан болгаш үстүндө айыттыг айтырылларже чидиг кичээнге салбас болза, хоржок апарган дээрзин херээжен чон кымдан артык угап билип турар.

Кожуунун херээженнер чөвүлелиниң даргазы Наталья Салчак өг-бүлелерниң амыдырал байдалына хамаарышкан сантүннерни айтытты: "Хей эвес чурттаачылыг кожуунда 227 чедимче чок өг-бүлелер, 819 бот иелер, 429 хей ажы-төлдүг өг-бүлелер, 192 инвалидтер, 141 өскүс, 518 чартык өскүстер бары дүвүрелди болдуруп турар. Ынча өг-бүлөже, ынча ажы-төлче кичээнге салыр үе херек, акшатөгерик херек. А херээженнер чөвүлели дээрге хей-ниити эгелээшкын-биле чоруп турар ажыл-ла болгай. Ол хиреде ие кижилер болгаш, эриг баары ажып, байдалды чүгээртедип алыр дээр чогаалдыкчы, тывызык болуп, кандыг аргаларны ажыглавайн тур бис дээр" — деп, ол ажылын тайылбырлады. Өг-бүлөгө кандыг ийик, чүктү чаңгыс кижичүктээр болза, дыка берге. Ынчангаш чүгүл херээженнер боттары шимченер, а эр улус анаа оор болза, чүү-даа бүтпестир дээрзин дугурушкаш, кожуунда адаалар чөвүлелин база тургускан. Ол херээженнер чөвүлели-биле кады кылыр ажылдарының планын тургускаш, демниг ажылдап турары өөрүнчүг. Оон аңгыда улуг назылыглар клубу бар. Ону хоочун башкы Ким-оол Көк-оолович Сарыг-Донгак удуртуп турар. "Демниг сааскан төвө тудуп чиир" дигири дег, шупту катчып алгаш, ажыл-агый чок, ажыл кылыксакас, ара-

галаар, ажы-төлүнү кижизидилгезинче сагыш салбас ада-иелерни, өг-бүлелерни сайгарып, арын-нүүрүн оттуруп, чугаалажып, арга-сүмезин берип турар апарган соонда, байдал ескерлип эгелээн. Ол чүп дээрге шагшандан тура тываларның сагып келгени чаагай чаңылдарының бирээзи — улуун дыңнаар, хүндүлээр деп эки чаңы ам-даа дээштиг болуп турарының херечизи ышкаажыл.

Кожуунун херээженнер чөвүлели алкоголизмге удур демиселди күштелдирген. Ол темага "Ажык чугааны" организастан эрттиргеш, аңаа лекция, беседа кылырындан аңгыда, корум-чуруму баксыраан херээженнер-биле сагыш-сеткилдиң ажык чугаазын чорудуп турар. Ие кижиниң сагыш-дүвүрелинде өске иелерден ылгалыр чүү боор: өг-бүлөзи, ажы-төлү, ажыл-агыйы дээр шупту сагышырап-ла чоруур болгай. Ындыг болганда чамдыктарымыс чүгө кудургайны куду чуглуп бадып-ла чыдарып? Бергелерни ажар дээр кызыдар тудум, оларны улам ханыладып турганының ужуру чүдөл? Мындыг чижектиг айтырылларга ажык чугааны кылып, артыкшылыңын үлөжип, кижилерни хүндүлөп көрүп, ол-бо хемчеглерже хаара тудуп келгениниң түннелинде, шынап-ла, каракка көскү, чаржынчыг чоруктар чавырылган.

Бо-ла бүгүн чугаалаарга-ла амыр ышкаш, а шынында амыдыралда нарын байдалды эки талаже ээлдирип алырынга чедир безин кайы хире энергия, шыдамык чорук, ак сеткил херек деп. Кара ажыл турган болза, кылып каарга-ла, ол дораан каракка көстүп кээр болгай. А кижизидилге ажылы, ылангыя улуг эр, херээжен кижилерни кижизидип деп ажылдың түннели, үе эртерге, эскертинип кээр. А эскерик-сесес кижичүктээр болза, шуут эскербес. Херээженнер чөвүлелиниң дүнхүн чок бот-идепкейи-биле кылып чорудуп турар ажылынче

оларның чеже үе-шагын үнүп турарын бодап келгеш, Наталья Пенеевнага бир катап мынча дээним бар:

— Чажында-ла өскүс арткан ажы-төлүнү бодун бут кырынга тургузар дээр хилинчектенип чорааш, мойнунда чүдүрген чүгүнүн аарын, Наталья Пенеевна. Оң орунга бодун ажы-төлү-биле өөңге ажаанзырап орзуңза.

— Бодум база оң мурнунда мында улуг угбаларымысты көргөш ынчаар бодаар турдум. Ындыгыларның чижээнге Зинаида Салчаковна Хертекти адап болур мен. Амыдыралдың аак-кээгинден ундаравас, өскелерге езулуг үлөгер болуп чоруур мындыг иелер ховар. Олар бүтү назынында чону дээр хилинчектенип чорда, бо кижичүктөөрүк чүлөп каяа шыдаар. Арын-нүүрге ол таарышпас — деп харыялаарга, аңаа канчал чөшпээрештес боор.

Чоокта чаа болуп эрткен "Ажык чугааны" база кады демнежи эрттирген болдулар. Бай-Тайганың алдарлыг херээженнери дээрге күш-ажылдың хоочуну, совет садыгың тергени, хей ажы-төлдүн иези Зинаида Салчаковна Хертек, херээженнер шимчээшкениниң хоочуннары: Татьяна Серенотовна Таргын, Светлана Иргитовна Самбий-оол, кожуунун күш-ажыл болгаш социал камгалал килдизин эргелекчизи Зоя Серен-Доевна Хомушкуну — олар-дыр.

Бай-Тайганың 60 харлаанынга база Тээли суурнун 65 харлаанынга тураскааткан байырлалдарда херээженнер кымдан-даа артык идепкейлиг киришкен дие, хөөредиг болбас. Янзы-бүрү делгелгелер мөөрейлери эртирип, оюн-тоглааны олар организастан. "Ие херээжен", "Хей-ниитичи херээжен", "Төөгүлүг херээжен". Янзы-бүрү номинацияларга тиилекчилер бо: Олча Сээ-Сүрүновна Күжүгет — эмчи сестразы; Чечекмаа Хомушкунэна Байыр-оол — "Аян" уруглар

садынын эргелекчизи; Сесимаа Нордуповна Хертек — Шуй ортумаа школының башкызы.

Кожуунун 60 чылдаанынга тураскааткан коллективтер, албан организациялар аразында болган мөөрейге тиилекчи — эмнелге коллективи болган. Ынчангаш Наадымга боттарының өөн тип алгаш улуг эмчи боду баштаан уруглар салбырының улуг сестразы Долгар Конга олар республика мөөрейинге чедишкениниг киришкенер. Бай-тайгажыларның өөнүң дериттингенин, иштики каасталганын, эт-севин аалчылар магадаан. А өг-бүлелер аразында Светлана, Николай Дөртөн-оолдар тилээш, республика Наадымынга киришкенер.

"Иениң маадырлыг чоруу" деп республика мөөрейиниң шаңналыңче 4 ие-херээженнерниң кандидатуразын киирген. Чечек Хертековна Ортун-Назын — саң-хөө ажылдакчызы, Полина Хертековна Балдан — башкы, Салбак Хомус-ооловна Допул — башкы, Айлаң Монгушовна Салчак — хлеб быжырыкчызы. Олар шупту ажыл-агыйы, хей ажы-төлдүг, үлөгер-чижектег иелер-дир. Хей-ниити ажылынга эң идепкейли-биле кижип чоруурлар. Оон аңгыда дузалал ажыл-агыйны сайзырадырынга арга-дуржулганын өскелерге күзүлдү-биле дамчыдып чоруур.

Чоокта чаа кожуунга хоочуннар хүнүн эрттирген. Кожуун чагырганының доктаалы-биле тускай хемчег-планнарлыг эрткен. Бай-Талдан аңгыда, шупту сумулар хоочуннарын кожуун төвүнге эккеп, байырлалга кириштирген.

Бай-Тайга кожуунун херээженнер чөвүлели болгаш ында өске-даа хей-ниити организациялары чангыс чер-чуртулгаларының амыдырал-чуртталгазы чогумчалыг, солун болзун дээр, моон сонгаар-даа чогаалдыкчы ажылдар сорулгалыг.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

НАДЯ РУШЕВА — КОЖУУН МУЗЕЙИНДЕ

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкта кожуун музейи 1995 чылда тургустунган. Музейин кол-кол эдилелдериниң бирээзи Дөң-Терезин суурнун "каратулит" деп адаар чурумалдарлыг кара даштары болуп. Ол даштарны Санкт-Петербургтун археологтары шинчилелдер кылып чорааш тыпкан. Оон 1995 чылдың күзүнүнде кожуун музейин Алдан-Маадырлар аттыг музейиниң филиалы кылдыр ажиткан. Музейиниң ажылын Барыын-Хемчик кожуунун уран чүүл школазының башкызы Биче-оол Салчак-ович Майны удуртуп турар.

Музейге кирген кижичүктөөр ханыышкын чок үнмес боор. Ында кожуунун билдингир, аталдарлыг кижилериниң бирээзи Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун архивин (карак-шилиң, демир-жүжүн, документи-биле) чогаалчының өөнүң ишти белекке берген. Оон аңгыда Социалисттик күш-ажылдың маадырларының чуруктары; допчу намдарлары; Лопсан-Чидимиттин булуну; Тываның баштайгы профессионал чурукчузу Всеволод Ламаевич

Тас-оолга тускай делгелге; күш-ажылдың хоочуну, кожуунун чер ажыл-агыйының улуг инженер, ус-шеверлекчи Бады Ооржак Хереловичиниң чонар даштан кылган 21 ажылдары дээр, оон-даа өске солун төөгү экспонаттарын көрүп болуп.

Уран чүүлдүн кижилери үргүлчү чогаалдыкчы делгээшкнде чоруур боор чүвө. Биче-оол Салчак-ович Майны база ыңдыг. Надя Рушева деп атты дыңнавааннар чок боор. Бо кайгамчык чурукчу кыс чырык өртемчеге чораан чүвө болза, келир чылын 50 харлаар ийик. Ол улуг юбилейге уткуштур Б.С.Майны Надяның чураан ажылдарының делгелгезин 2001 чылдың сентябрь 5-тен октябрь 2-ге чедир кожуун музейинге организастан эрттирген. Бо ажылче башкы библиотека ажылдакчылары, башкылары, өөреникчилерни хаара тудуп, чүгүл делгелге-биле кызыгаарланмай, "Надяның уран таланты — чурук делегейим" деп номчулга конференциязын, уран номчулганы, чуруктар делгелгезин, мөөрейлерин организа-

таан. Бир солун чүүл: Б.С.Майны он чыл бурунгаар база Надя Рушеваның, оң аказының болгаш В.Л.Тас-оол оларның чуруктарының делгелгезин база кылган. Ол делгелгени сонургап кожа суурлардан, ол хамаанчок Бай-Тайга кожуундан бээр улус кээп көрүп турганын демдегелел-

Культура болгаш амыдырал

дерде бижээн бижектер бадыткап турар чорду.

Амгы бо делгелге Надя Рушеваның Алдан-Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейинде көжүп чоруур делгелгези Чадаанага турда, бээр эскелгени бо. Делгелге Надяның 9 харлында (1961 ч.) "Школьник" деп ажылы-биле эгелээн. Шыйылар-биле сактып, бодап чуруур чурукчунун шупту 32 ажылы делгетинген болду. Бо удаага база хей чон делгелгени сонургап келген, ынчалза-даа 10 чыл бурунгааргы дег суурлардан, чоок

кожуунардан чоннун келбээни амыдыралдың чырык эвес, караңгы талаже дам-на чуглуп бадып чыдарының бадыткалы эвес бе? Кижилер, өзүп оор салгалдарымыс эстетиктиг чараш чүүлдерден ырак, кожуунда болуп турар мындыг улуг чогаалдыкчы ажылдарын сонургавас, а ону организастан турар кижилерни үнелес, деткивези хомуданчыг.

Бо улуг ажылдың II-ги кезээ ("Надяның уран таланты — чурук делегейим") Е. Танованың "Иениң салым-хуузу" деп чогаалы-биле Н. Киселевтин "Артекте чай" деп 2 номунга номчулга конференциязын уруглар библиотеканың библиотекарлары эрттирген. Рушевтерниң өг-бүлениң дугайын Людмила Калдаровна Донгак, а ном делгелгезиниң допчулалын Шончалай Олчат-ооловна таныштырган. Конференцияга Кызыл-Мажалыктын №2 школазының 8-ки классчылары болгаш башкылары: Светлана Айыжыевна, Аян Владимирович, Айлаң Алексеевна идепкейлиг киришкен.

"Ынак номнарымың маадыр-

лары" деп чурук мөөрейинге база-ла №2 школаның өөреникчилери: Руслан Бин-оол, Анай-Хаак Тойбу тиилекчилер болган. Олар келир чылын январь айда болуп республика чергелиг улуг мөөрейге кижирлер.

— Надя Рушеваның ажылдары сагыжындан бижиттинген, чүнү номчаань, чүү дээр сагыш-сырааныл ону чуруур. Аажок салым-чаяанныг төл. А. С. Пушкинниң бодалдарын чуруктары-биле дамчыдып чуруттары кайгамчык. Ынчангаш Надяның ажылдары, бир дугаарында, өөреникчилерге оларны күш-ажылга, номга ынак болурунга, хейнү билип алырынга кижизидип турар. Удавас болуп Надя Рушеваның юбилейинге тураскааткан республика чергелиг конференция, чурук мөөрейинге Кызыл-Мажалыктың болгаш кожуунун талантылыг өөреникчилерин идепкейлиг кижирин күзээр-дир мен — деп, башкы Б. С. Майны ол бүтү ажылды түнөп, үнелди.

Марина САГДЫ.

Кызыл-Мажалык суур.

ҮРЕЗИН

черни ажылгап, тараа-быдааны тарааш, оон продукцияны хөйү-биле алганы өөрүнчүг.

Эрткен чазын республика

лап тургаш, ында ажылдап турар лабораторияның ажылдакчыларының ажылын демдеглевес аргажок. Езулуг-ла оларның хо-

публикада 7 үрезин инспекциялары ажылдап турар. Агаар-бой-дус бо чылын чеже-даа өл-шүгүн чедир бербээн болза, алызындан

сөөрткен машиналар келбес болза, оларның кылыр ажылы чок болур. А ажыл чокта, акша келир эвес. Ол хүн Улуг-Хем

Тараа... Оон далганындан боова, боорзак, макарон, рожки дээш, кандыг чемнерни кылып чивес дээрил, ынчап кээрге, тараа — амьдыралыстың кол үндезини, өзээ. Кажан тарып алган тараавыстың дүжүдү элбекте, хырнывыс тодуг, активис бедик.

Тыва Республиканың девискээринге сөөлгү чылдарда агаар-бойдустун байдалы доктаамал эвес болуп турарын билир бис. Чамдык чылдарда кыжын хар чуга дүшкенинден, чазын хат-казыргызын хадааш туруп бээринден чер кургай бээр. А кыжын хар кылын-даа болза, чазын, чайын дүнеки үелерде соок болуп турарының чылдагаанындан үнүш аймааның өзүлдезинге шаптаразынын болуп турар.

Бо берге байдалдан уштунарының кара чангыс аргазы — сугаттыг черлерни ажылгалга кириери кедилиг болганын бо чылгы ажыл-агыйларның практиказы бадыткаан деп болур. Бо чутула сорулганы ажыл-херек кырынга боттандырып, организаакчы ажылдарны көдүрүп үндүрер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаса, ТР-нин Көдээ ажыл-агый яамызы эвээш эвес ажылдарны кылып чоруткан. Оон түннелинде кожуунар девискээринге суггарып болгу дег тарылга шөлдерин, араттарның кагдынган эрги суггарылга бугаларын ажылгалга кириген.

2001 чылдың чазынында ажылгалга кирген сугаттыг шөлдерден болгаш суггарылга бугаларындан суггарып тараан тараа база ногаа, картофельдин дүжүдү кургаг хову черлерге тараанындан каш катап бедик болуп турарын республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин, кооперативтеринин, араттарның бо чылгы алган күсүк дүжүдү бүзүрөткен.

Бүгү хевириниң ажыл-агыйлары бо чазын ниитизи-биле 54,8 муң га черге көдээ ажыл-агый культураларын тараан. Ону эрткен чылдың ол үези-биле деңнеп көөрге, тараа шөлүн 25,7 хууга улгаттырган. Ынчалза-даа июнь-июль айларда болуп эрткен кааннаашкын үнүштериниң чаа тараан өзүмүнге канчаар-даа аажок когаралдың уржуун таварыштырганын демдеглээр апаар. Ындыг турбуже чер-черлерде өг-бүлө, төрөл бөлүктөриниң хууда амьдыралын экижидери-биле

девискээринге часкы тарылга бетинде барык бүгү кожуунарга ниитизи-биле 3712 тонна тараа үрезинин чээлиге берген турган. Оон иштинде Тываның Суг ажыл-агый департаментинин таварыштыр 1650 тоннаны, Тыва Чазактан 1667 тонна үрезинни ажыл-агыйлар алган. Чээлиге тараа үрезинин чүгле бо чылын эвес, мурнунда-даа чылдарда ап турганын билир бис. Оон чижээнге эрткен чылын чээлиге барган үрезининиң чүгле 140 тонназы эгиттинген дээр-ле, ол хөйү чугаалап турар.

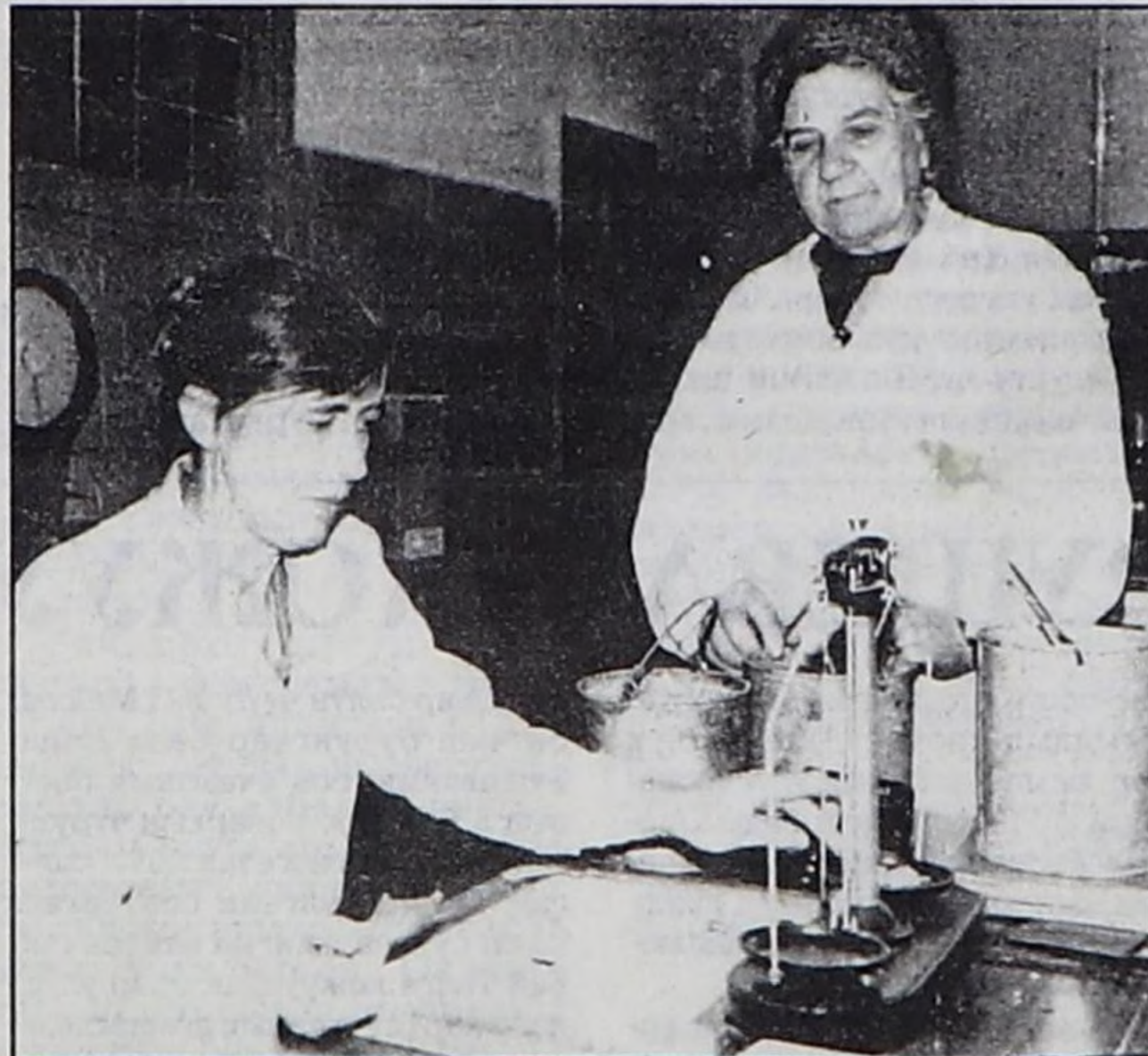
Чоокта чаа бистин редакцияның бөлүү Тыва Республиканың үрезин инспекциязынга четтивис. Аңаа баргаш, оон даргазы Елена Викторовна Кедрова-биле келген херээвистин ужу-чөвүн тайылбырлап чугаалажыры-виска, бисти күзөлдү-биле хүлээп алгаш, бо хүннерде республикада тараа ажаалдазынга хамаарыштыр тайылбырны берди.

Бистин барганы-вис хүннүң медээзи-биле алырга, бүгү хевириниң ажыл-агыйлары үрезин кылдыр алган тараазының 97 т. 260 килограммын эгидип дужааган. Оон-биле чергелештир Тываның Суг ажыл-агый департаментининге (даргазы Н. Н. Монге) 67360 кг база Кызылдың "Тывахлебпродукт" бүдүрүлгеге азы мелкомбинатка 29900 кг тарааның күсүк дүжүдү дужааган.

Үрезин алган кожуунардан Каа-Хем — 43 тоннаны, Кызыл кожуун — 18 т 340 кг, Танды — 9 т 700 кг, Барыын-Хемчик — 17 т 100 кг база Улуг-Хем — 9 т 120 кг-ни эккелген болду. Амгы үеде тараа ажаалдазы дооступ турар. Черле ынчаш өске чылдарга бодаарга, бо чылын ажыл-агыйларның эргиде, сөөлгү-даа өрелери-биле санажып турары эки-дир деп, Елена Викторовна тайылбырлады.

Республиканың үрезин инспекциязының дугайында чугаа-

лундан келир чылгы тарыыр үрезинивистиң шынары хамааржыр болгай. Лабораторияның начальниги Нина Романовна Резникова база техниктиг лабо-

рант Любовь Николаевна Фролованың өрээлин, оларның холун дамчыштыр келген машиналарның хыналдазы эртер. Лаборантыларның ажылының утланышы-кыны, бир-ле дугаарында, келген үрезинниң сортун илередир болгаш оларны янзы-бүрү боктут үнүштерден, үрелген үрезин-нерден ылгааш, анализин кылып. База ол ышкыш клейковина деп тараа чеминиң составында турар белоктуг бүдүмелдерни тывар болгаш үрезиниң өл-шүгүн тургузар. Ынчангаш келир чылгы дүжүдүсү үрезинден хамааржыр.

А биске норма эзуугаар үрезиниң кургаттынганы 13 хууга деңнежир ужурулуг.

Ниитизи-биле бистин рес-

дүжүт ажаалдазында савазырап турарын инспекцияның начальниги дыңнатты. Ынчангаш олар боттарының талазындан база дузалажып, Сүт-Хөл кожуунче

тараалаң кожуунарның бирээзи болгаш сүт-хөлчүлөр

кожуундан 12 т. 700 кг чингетарааны база Чеди-Хөл кожуунун Элегестен Александр Оюн 1 дугаар тараан тараазының дүжүдүн алган үрезин орнунга эккеп дүжүрткен. Ол 6 тоннаны эккеп төпкен. Бо-даа кижжи көөрге, тараа сөөрткен машиналар улажып-ла турар болза, сагыш-сеткил өөрүнчүг, чаа кескен тарааның чыды безин чөмзиг.

Кадр айтыры — чидиг айтырылганың бирээзи. Дээди эртемниг аныяк специалистер ховар. Үстүнден көрүп, хынап олурар кижилерге кайы кожуунун ажыл-агыйы шуудуп, негелдеге дүжүп турар болдур, ында билдиги кижжи ажылдап турар деп чүве илден болурун ол чугаалады. Чижек кылдыр сөөлгү үеде Көдээ ажыл-агый яамызында аныяк оолдарның аппарат ажылдакчыларында немешкени база бир чаа чүүл бооп турарын-даа онзалап демдегледі. Черле ынчаш оода боттарынга хамаарылгалыг кылдыр чылдың-на аныяк кадрлардан белеткеп, өөредип, үеде дүшүтүр бурунгаар чүткүлдүг болуру артык эвес.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Эдик Монгуш — мелкомбинаттын тараа эжикчизи; Кызылда "Тапс" АТБ-нин чолаачызы Владимир Монгуш; Улуг-Хем кожуундан келген 12 т 700 кг чингетарааны дүжүрүп турары; **Н. Н. Шаматова** — клейковинаны азы тараа чеминде белоктуг бүдүмелди тодарадыры-биле үрезинни дээрбелеп турары; республиканың үрезин инспекциязынын лаборантылары (он талазында) **Н. Р. Резникова** — лабораторияның даргазы база **Л. Н. Фролова** — техниктиг лаборант. Олар үрезинниң деңзинин болгаш оон клейковиназын тодарадырда, янзы-бүрү боктут үнүштерден аңгылап турары.

Василий БАЛЧЫН-ОЛДУН тырттырган чуруктары.

ООРЛААН МИЛЛИОННАРНЫ КАНЧААР ЭГИДЕРИЛ?

Тываның эрге-хоойлу камгалаар органнар удуртукчуларының ТР-ниң прокуратуразына октябрь 24-те эрткен таарыштырылга чөвүлел хуралына ол айтырыгны шыңгы чугаалашкан.

“Саң-хөө контролдаар органнарның чорудуп турар ажылының, оларның өске структуралар болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле кады ажылының, кеземче херектериниң талазы-биле прокурор хайгааралынын, судтарга херектерни көрүп турар байдалдың дугайында” база “Бажың оорлары-биле демиселдин дугайында” айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Бирги айтырыг талазы-биле республика прокуратураның оралакчызы М. И. Санчай дыңнадыг кылган. Бөгүн Тывада саң-хөө контролонун үш органы: РФ-тиң Саң яамызының ТР талазы-биле контроль-ревизия эргелели (КРЭ), РФ-тиң Саң яамызының федералдыг казначействозунун ТР талазы-биле эргелели, ТР-ниң Саң яамызының ТР талазы-биле КРЭ ажылдап турар. Бо чылдың 9 айларының дургузунда казначейство органнары 38 организацияга 41 хыналданы чоруткан. Федералдыг бюджеттен берген 1684,5 муң рубльди чогуур сорулгазынга ажылгалаан 5 организацияны сойгалаан. Маңаа холбаштыр 968,3 муң рубль торгаалды кылган. Бо-ла үениң дургузунда РФ-тиң Саң яамызының ТР талазы-биле КРЭ РФ-тиң ол-ла яамызының ТР талазы-биле федералдыг казначейство эргелелинче ревизия болгаш хыналдаларның 49 материалын чоруткан. Олардан 19402,3 муң рубльдин 27 материалын боттандырган, 15542,3 муң рубль торгаалдарны оонаган.

9 ай дургузунда федералдыг казначейство эргелели күрүнениң эрге-ажыын камгалап, 33 млн. рубльдин 29 негелде херээн Арбитраж судунче кирген. Ук суд ам дээрзинде 1241486 рубльдин 20 негелде херээн көргөш, оон 9 херекти хандырган.

РФ-тиң Саң яамызының ТР-де КРЭ эрге-хоойлу камгалаар органнарже ревизияның 67 актызын шилчиткен. Ында экономикада саң-хөө хажыдышкыннарын тодаргай айткан-даа болза, сайгарып көөрүн чартык чылда саададып келгени илерээн.

Кем-херек меделеринден ап көөрге, октябрь 1-ге чедир Тывага экономиктиг 362 үлгедигни бүртүктөн. Материалдыг каражаның ниити түнү 31465 муң рубль болган. Оон 4 млн. 359 муң рубльди эгиткен. Эрткен чылын ыңдыг каража 75679 муң рубль турган, оон 4 млн. 806 муң рубльди эгиткен турган. Кызыл хоорайга экономиктиг 193 кем-херек үлгедини сойгалаан.

Кеземче херектерин истеп турар үеде чедирген каражаны эгидер кемчеглерни четпес ап, өнчүнү хавырбайн, торгаал оонавин турары илерээн. Чыжээ, “Кызылдың эгт комбинаты” ААН-де дериг-херекселдер четпээн дугайында хыналда материалдарын ТР-ниң ИХЯ-ның ЭКДЭ ийи ай ажыг саадаткан. Бо талазы-биле хыналда кылбаан, албандужаалдыг кижилерниң тайылбырын албаан. Прокуратураның истелге килдизи бо кеземче херээниң материалдарын немей хынаары-биле дыңнадыгны ТР-ниң ИХЯ сайыдынче чоруткан.

Прокурорлар хайгааралынын талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырып тургаш, экономикага хамаарышкан кеземче херектерин соксадыр дугайында 41 доктаалды солаан. Тодаргайлаарга, прокуратураның

истелге килдизи 36, Кызыл хоорай прокурору 3, Барыын-Хемчик кожуун прокурору 1 доктаалды солаан. Экономикада үлгедиг талазы-биле 41 бижимел айтышкынны берген.

Экономикада кем-херек үлгедиишкиннеринге хамаарыштыр ТР-ниң судтары чымчак шииткелдер үндүрүп турар, аңаа удурланышкыннарны кожуннар прокурорлары чогуур үезинде

кылбайн турар. Хайгааралды күштөлдирерин бүгү прокурорларга сүмөлээн.

Чөвүлел хуралга РФ-тиң Саң яамызының ТР талазы-биле КРЭ-ниң удуртукчузу Д. М. Куулар чүве чугаалааш, он чылдың иштинде ажылдааш, ыңдыг хуралга бир дугаар кижип турарын кайгап чугаалаан. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары КРЭ-ниң ревизияларына киришпейн турарын ол шүгүмчүлээн, ол хирезинде ревизия чорудар талазы-биле эрге-хоойлу органнарындан 38 дилег кирген. Оларның тозун күүсеткен. 11 ажылды доозарының кырында келген. 18 дилег шиитпирлээр үезин манап турар.

— Чугааның утказы шуптуска билдигир-дир, контроль болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның аразында сырый харылзаа чокта республиканың экономиктиг айыл чок чорунун сорулгаларын шиитпирлеп шыдаас бис — деп, РФ-тин ТР талазы-биле АФАЭ-ниң удуртукчузу В. И. Чернышев чугаалаан. Экономиктиг үлгедиишкиннер талазы-биле контроль, эрге-хоойлу органнарының аразында харылзаа кош-ка, бо айтырыгны ханыладыр үе келген деп, ол уламчылаан.

Республика прокурору С.С. Мосияш Виктор Ивановичини деткээн болгаш экономикада кем-херек-биле демиселди федералдыг бюджеттен акшаландырып турарын сагындырган. Бо айтырыгны 2002 чылдың апрель айда катап чугаалажырын чөвүлел хурал шиитпирлээн.

Тывада бажың оорлаашкынының айтырыгы мал оорлаашкыны, өлүрүшкүн болгаш наркомания-биле чаңгыс одуругда бооп турарын таарыштырылга чөвүлел хуралының даргазы С.С. Мосияш айткан. ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының бирги оралакчызы В.Н. Конгар бо айтырыгга хамаарыштыр шүгүмчүлөкчи болгаш чөптүг чугааны кылган. 9 айлар дургузунда Тывага 2688

өнчү оорлаашкыны болган. Бо дээрже криминал милицияның эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган кем-херек үлгедиишкиннериниң 50 хуузу. Бажың оорларын илередири 6 хуу өссө-даа, үлгедири 9,1 хуу өскөн.

— Октябрыга чедир 966 бажың оорлаашкыны болган, оларның 486-зын илереткен, буруудаткан 220 кеземче херээн судтарже чоруткан. Бо чылын милиция ажылдакчылары Кызылга 50 бажың оорлаан дөрт бөлүктү сойгалаан. Бо категорияның кем-херек үлгедиишкиннериниң көргүзүү чавыс бооп турарын илеткелчи анализтээн. “Павилон” дээр автоматчыткан дактилоскопия информация системасын (АДИС) ажылгаары чугулазын, ында кижилерниң 15 муң салаа демдек хоолгазын кылган. Россияда ыңдыг арга-биле херек үлгедиишкиннерин 20 минута иштинде илередип турар. 1999 чылдың ноябрыда бажың оорлары-биле демисел дугайында айтырыгны чугаалажып тура, чамдык ажылдакчыларга хамаарыштыр кемчеглерни алган. Бо чылдың апрельде бо айтырыгны катап чугаалажып, 2001 чылдың 1 кварталының түнелин езугаар Кызыл хоорай чагыргазының ИХЭ-ниң чамдык ажылдакчыларын ажылындан хостаан.

Бажыңнар оорлаар талазы-биле демиселди күштөлдирериниң тодаргай айтырыгларын чөвүлел хуралга хүлээп алган. ТР-ниң ИХЯ-га “Павилон” АДИС-ти эки ажылдадыр талазы-биле дилегни РФ-тиң ИХЯ-га болгаш Сибириниң федералдыг округна кириерин республика прокурору аазаан.

Чөвүлел хуралдың ажылынга улуг дужаалдыг хей-ле даргалар киришкен.

ЧУРУКТАРДА: таарыштырылга чөвүлел хуралдың даргазы С.С. Мосияш болгаш хуралдаар залда.

В.КРИВДИК.

В. САВИНЬХТЫҢ тырттырган чуруктары.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак-тың 2001 чылдың октябрь 17-де № 1026, 1029 Чарлыктарын езугаар Тес-Хем кожуунун медицина ажылдакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың “Шылгарангай күш-ажыл дээш” медалы-биле

Кожуун эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы **Идам-Сюрюн Лопсанович САМБУУНУ** шаңнаан.

“Тыва Республиканың кадык камгалаалының алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты

Кожуун эмнелгезиниң эмчи-терапевти **Кара-кыс Монгушевна МОНГУШКА;**

Кожуун эмнелгезиниң кол эмчи сестразы **Людмила Николаевна ТУМАТКА;**

Халдавырлыг аарыглар эмчизи **Кушкаш Киндермаевна САМБУУГА;**

Эмнээр талазы-биле кол эмчинин оралакчызы **Чечек Ондаровна ХАЛЫШ-ОЛГА** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижик-биле

Кожуун эмнелгезиниң фельдшер-акушери **Долгар Дажы-Ламаевна БОРЕАЙ-ОЛДУ;**

О.-Шынаа суурда участок эмнелгезиниң эмчи сестразы **Ирина Сергеевна ДАВЛАНЫ;**

Ак-Эрик суурда көдээ эмнелге амбулаториязының эргелекчизи **Раиса Окпан-ооловна ДАНДААНЫ** шаңнаан.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың 2001 чылдың октябрь 17-де № 1028 Чарлыгын езугаар одаар чүүл сайгарар талазы-биле республика конторазының эргелекчизи **Сергей Викторович НИКОНОВКА** “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак-тың 2001 чылдың октябрь 22-де № 1030, 1031, 1032 Чарлыктарын езугаар республиканың мурнакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың Ордени-биле

Мөңгүн-Тайга кожуунда “Мөген-Бүрен” совхозтун директору **Өшкү-Саар Аракчаевна ООРЖАКТЫ;**

Тыва Республиканың “Шылгарангай күш-ажыл дээш” медалы-биле

Тес-Хем кожуунун төп эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы **Клара Идамовна ТАНОВАНЫ;**

Тес-Хем кожуунда “Кызыгаар” совхозтун хойжузу **Андрей Анчьевич БЫЗАКАЙНЫ;**

“Абазаның орук-септелге-тудуг” ККБ-де чолаачы **Сергей Кирсантьевич САБУРОВТУ;**

“№ 3 ОТЭ” ККБ-де бульдозер машинизи **Иван Иргитович УЛУГ-ХААНЫ** шаңнаан.

“Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты

Кызыл хоорайда республиканың үезин инспекцияның начальниги **Елена Викторовна КЕДРОВАГА;**

Барыын-Хемчик кожуунда “Хемчик” КАБК-ның кол инженери **Кара-оол Эргинеевич МОНГУШКА;**

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының саң килдизиниң начальниги **Бичил Сагбаалдаевич САТКА;**

Кызыл хоорайда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хоочуну **Уфа Чамаевич ЧАБЫНЧЫККА;**

“Тыва Республиканың алдарлыг малчыны” Хүндүлүг атты

Улуг-Хем кожуунда “Эйлиг-Хем” совхозтун хойжузу **Лариса Кыргысовна ОСПАКАЙГА;**

“Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты

“Абаза ОСТЭ-де” автогрейдер машинизи **Валерий Васильевич ЛАПИНГЕ;**

“Восток” КХН-де чолаачы **Анатолий Владимирович МЕДВЕДЕВКЕ;**

“№ 3 ОТЭ” ККБ-ниң кол инженери **Николай Датович ХОМУШКУГА;**

“Восток” КХН-ниң чингине директору **Сергей Васильевич УКОСОВКА** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижик-биле

“№ 3 ОТЭ” ККБ-де бульдозер машинизи **Владимир Сарыгларович КОНЗАЙ-ОЛДУ;**

“Восток” КХН-де бульдозер машинизи **Александр Чылбак-оолович МОНГУШТУ;**

“Абаза ОСТЭ” ККБ-де повар **Галина Николаевна МОШЕНКОНУ;**

“Абаза ОСТЭ” ККБ-де бульдозер машинизи **Николай Георгиевич РУЛЬКОВТУ;**

Тожу кожуунда “Улуг-Даг” төрөл бөлүктө ивизи **Маадыр-оол Улугаттыгович КОЛДУ;**

Эрзин кожуунда “Чаа орук” коллективтиг бүдүрүлгөдө хойжу **Любовь Бизеновна МУТУРНУ;**

Кызылда пиво заводунда механик **Николай Михайлович ПАТРУШЕВТИ;**

“Тыва сүт” ККБ-де бүдүрүлгө цегиниң ээлчег мастери **Валентина Николаевна ТЮНИНАНЫ** шаңнаан.

База каталог оор дугайында **АГЛАП КӨРЗЕ ЧҮЛ?**

Ынчангаш “кайгал” деп чараш сөс-биле адаттынар ажырымчыларны кезедир кылдыр, спирт дозуп тыпкан шагдааларга шаңнал акша берип турганы ышкаш, мал оорлары туткан шагдааларга база шаңналдан тыпсып турар чүве болза, бир бичии идиг болур. Бөрүлерни аглаары дег аглап көрүнер. Эрткен херектерни катап оттургаш-даа болза, аглап көрүнер. Кайгал биле бөрү деп сөстүң таарышпазын көрүнер. Оорлар кынар-даа эвес, а ийи буттуг бөрүлөр, шакалдар (черлик ыттар) ышкакжыл. Черлик ыттарны канчача “кайгамчык” деп сөскө төрөл дээр боор.

Ажыдаама ХУРАГАН-ООЛ.

РЕПРЕССИЯГА
ТАВАРЫШКАННАР

САТ Чурмит-Дажы.

АДЫБ-ТҮЛҮШ Хемчик-оол.

Сунгар-оол КУУЛАР.

Политиктиг репрессияларга таварышканнарның сактыышкын хүнүнде халаптыг ханныг репрессияга таварышкан, актыг черге шийтирген болгаш шаажылаткан Чурмит-Дажы Саттың, Хемчик-оол Адыб-Түлүштүң, Сунгар-оол Кууларның болгаш өскелерниң-даа дугайында чылыг сестерни чугаалаар апаар.

Сат Чурмит-Дажы Саны-Шири оглу 1932 чылдан 1938 чылга чедир Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер сайыды чораан. ТАР-ны быжыглаар болгаш хөгжүдөр ажылга ачы-хавыязы дээш, ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан.

Адыб-Түлүш Хемчик-оол Олдукай оглу Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунун Даргазы, "Шын" солунун баштайгы редакторунун бирээзи чораан. ТАР-ның хамаарышпас чоруун быжыглаарына ачы-хавыязы дээш, ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан.

Бо ийи удуртукчунун Тываның хөгжүлдизинге кириген үлүүн бедии-биле үнелеп көргөш, оларның аттарын мөңгедери-биле Тыва Республиканың "XX чүс чылда шылгараңгай кижилери" деп Алдын номда кириген.

Сунгар-оол Куулар ТАР-ның Моолга элчининге болгаш ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун секретарына ажылдап чорааш, Тываны хөгжүдөргө төлептиг үлүүн кириген.

Бөгүн — Репрессияга таварышканнарга сактыышкын хүнү

АГАРТЫЫШКЫНДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

1991 чылдың октябрь 18-те "Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартырының дугайында" деп Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алганындан бээр аңаа эвээш эвес чаа өскертишкинер, немелделер кирип-тирилген.

1995 чылда Россия Федерациязының Күрүне Думазы ук хоойлу же чаа немелде, өскертилге кириген турган. Ук немелде ада-иези-биле оларның херек эрттирип турган черинге, шөлүлгеге азы үндүр ойландышкын, албадал-биле өскээр көжүрүшкүн үезинде кады чораан ажы-төлүн база политиктиг репрессияга таварышкан деп санаар болгаш агартыр деп айыткан. Ынчалза-даа ук чаа немелде политиктиг репрессияга таварышкан, суд болгаш судка хамаарышпас органнарның шийтири-биле боолалдып шийтирген азы шөлүттүрүп, үндүр ойландырып, албадал-биле көжүртүрүп турган кижилерниң азырал чок арткан (ада-иези иелээ азы кайы-бирээзи) ажы-төлүнге хамаарышпас болган. Олар биеэги хевээр политиктиг репрессияга таварышкан эвес, чүгле оон когараан кижилер кылдыр санаттышаан турган.

Россия Федерациязының

Конституция Судунун 2000 чылдың апрель 18-те үндүрген шийтири-биле үстүнде дең эвес байдал Россия Федерациязының 19,52 чүүлдери-биле чөрүшкөк деп санаан болгаш тургустунган чурум езугаар эде ажылдап кылдынар, ыңдыг хоойлу езугаар көрдүмзүн чөрүшкөк айтырылганы судтар болгаш өске-даа албан черлери, бедик албан дужаалдыг кижилер сайгарып шийтирилес ужурлуг деп доктааткан.

Шак ынчаар үстүнде айытылган чөрүшкөк байдалды эде көрүп үзе шийтирилээрде, Россия Федерациязының "Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының дугайында" деп хоойлузунга немелделер, өскертилгелер киригеш, боттандырып болур. Ынчангаш Россия Федерациязының Чингине прокуратуразының айтышкыны-биле РФ-тиң субъектилеринин прокуратура органнарына политиктиг репрес-

сияларга таварышкан кижилерниң назы четпээн үезинде азырадыкчы чок арткан ажы-төлүн агартырының дугайында билдиришкинерни сайгарарын үстүнде чөрүшкөк айтырыгнын шийтирилесинеринге чедир түр соксаткан.

Амгы үеде Россия Федерациязының Конституция Судунун Даргазы ук Дээди органның 2000 чылдың апрель 18-те үндүрген шийтиригге хамаарыштыр хоойлу езугаар тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Оон түннелинде прокуратура органнары назы четпээн үезинде политиктиг репрессиялардан когараан (ада-иезин боолаткан азы шөлүткен) азырадыкчы чок арткан турган ажы-төлдү агартырган органнар.

Прокуратура органнары политиктиг репрессияларга таварышкан деп хүлээп көөрүнүн дугайында билдиришкинерни, назы четпээн үезинде азырадыкчыларын чидирген ажы-төлдү агартырының дугайында айтырылганы оларның ада-иези чүгле ССРЭ-ниң девискээринге суд болгаш судка хамаарышпас органнарның ("троек" НКВД, особых совещаний МГБ СССР и т.п.) шийтири-биле политиктиг

репрессияга таварышкан таварылгада шийтирилеп турар.

Политиктиг чылдагааннар-биле репрессияга таварышканнарның статусу оларның хоойлу езугаар көрдүнген чигелдерининг кемчээлин улгаттырар.

Политиктиг репрессиялардан когараан деп санаттырганнар амгы үеде репрессияларга таварышкан деп санаарының дугайында билдиришкинерни моон мурнунда оларга политиктиг репрессиялардан когараан деп санаанының дугайында шынзылга берип турган органнарже кирип болур.

Бо таварылгада мындыг байдалды херекке албай барып болбас. Россия Федерациязының Хоойлузу чүгле РСФСР-ниң девискээринге болгулаан репрессияларга хамаарыштыр күштүг болурун кичээнге албышаан, Тыва Республиканың прокуратуразы чүгле 1944 чылдың октябрь 11-де Тыва РСФСР-ниң составына кире бергенинден эгелеп, политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң ажы-төлүнүн шынзылгаларын солуп эгелээн.

Ольга БУЗЫКАЕВА,
ТР-ниң прокурорунун улуг дузалакчызы.

КЫЗАГДАДЫП ЧОРААН

"Хоочун — коктуг" дээр-ле болгай. Ону бодааш, бир хоочун Монгуш Коммуна Содунамович-биле чугаалажып ор бис. Чугаакыр-даа кырган. 1931 чылдың март 8-те төрүттүнгө, ол кыс улустун делегей хүнүнге алдар болдуруп, ону Коммуна деп адап кааннар.

Чогум оран-чурту — Чөөн-Хемчиктин Чадаана сумузу. Оон ачазы Монгуш Содунам Байындыевичиниң 1943 чылдың апрель 26-да "чоннун дайыны", "хайлыг контр сен" дээш 10 чылда шийткен. Оон сураа-даа дыңналбаан. Олчаан келбээ. Ынчан оон ачазы 41 харлыг турган. Улустун чугаазы-биле алырга, Кызылдың кара-бажыңына баксырай берген. Ону алгаш хем кыдында электри станциязының хөмүрдөш одаар изиг суугузе өске херектеннер дег, кирип каапкан деп турар.

Ол үеде херектеннерниң мага-бодун изиг суугузе кирип каапкан, өрттедип турганын Тываның улустун артизи Николай Осеевич Олчей-оолдун каты, орус хамааты кижжи, ол үеде хем кыдында электри станциязының машинизи тургаш, херектеннерни аңаа эккеп, өрттедип турганын көрүп шаг болганын чугаалап турганын бо кырган дыңнаан болду.

Монгуш Коммунаның ачазын "контр" дээш тудуп апарган соонда, оон бо оглу Коммуна Чадаанада Бажың-Алаак школындан оон директору: "Контр" оглун өөрөтпөс чүведир" — дээш, үндүрүпкен. Бичи оол Коммуна Кызылда угбаларына чедип келген. Расскова аттыг дааранылга комбинадындан оон угбазы Монгуш Селикпааны база үндүрүпкенер. Бичи Коммуна Кызылдың каттышкан школынга өөренип кирип алырга: "Бичи

сургуул Монгуш Коммуна дээрге "чоннун дайыны", "контр" идегеттин оглу-дур" — дээш, ол школадан база үндүрүпкен. Коммуна чүгле үш класс эртемниг оол болуп, "сурагжып", каяа-даа сургуулдар аргазы чок апарган. Ам канчаарыл деп боданган-даа чадавас...

Чадаанага, черле Чөөн-Хемчикке төрөлдөргө аразынга чоруп, тоянчылап эгелээн. Ажыл-даа чок, акша-даа чок. Ону каяа-даа кирибээнер. Чүге дизе "чоннун дайыны" болган кижиниң оглу. Төрөлдөргөндө чамдык улус ону оорланырынча ыдалаан. Оон ажы бар бе деп бодаан. Ачазының чоок төрөли Монгуш Мажанын хоюн оорлааш, туттурган. Эжи сөгөпкен. Коммунаны сес чылда шийткен. Хакасияда Черногорканың № 1 лагеринге үш чыл дөрт ай болгаш келген. Аңаа киргени бо Монгушка улуг өөредиг, кижизидилгенин школызы болган.

Оон эки түннелди алгаш, печник болуп чедип келген. Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр, Хөрт-Тайгалааш, Барыын-Хемчиктин суурларына, Бай-Тайгага, Мөңгүн-Тайгага одаар печкаларны кылып берип, арыг шынчы ажылдап чораан...

1957 чылдың сентябрь 5-те Чөөн-Хемчиктин культура килдизининг дужаалы-биле Чыргакының кедээ клубун эргелекчилей берген. Чүге дизе Монгуш Коммуна ырлар талантылыг кижидир. Ол культура төвүнге ажылдап тургаш, Саглы чурттуг Кара-Сал Очур-ооловна Чазыр-биле таныжып алгаш, кады чурттай берген. Бо өг-бүле чеди уруглуг болганнар. Түрөп чораан ажылчын шак ынчаар аас-кежиктиг болган-дыр. Кадайы кижжи холундан 48 харлыында чок болганын хомудуп чугаалап ор. Уруу Галина Монгуш — Чадаанада баш

таарыкчызы, Мерген Монгуш — экскаваторжу, Дыяна Монгуш — Чадаанада повар, хеймер оглу Чадаананың алды дугаар профтехучилищезин дооскан. База бир оглу Деппир Монгуш — Кызылда амыдырал хандырылга бажыңында слесарь-сантехник.

"Чыргакы хем", Баян-Дугайның кожаңнары, "Бора-Чыраам" деп шүлүктөрү чогааткан, аңаа аялгаларны таарыштыр ол бижээн. "Чыргакы хем" деп ырыны уругларының авазына тураскааткан.

Чылгычы Ондарның лама кырган-ачазы Кончук Кескийни таныыр болду. Ону "чоннун дайыны", "контр хелин" дээш, боолуп шийткенни база бо кырган чугаалап олурду.

— Кандыг чурттап чор силер, кырган? — деп, оон айтырдым.

— Чүгле чүтээр, уругларым аразында чурттап чор мен — деп, кызагдадып чораан хоочун кижжи харыны берди.

Ол республиканың эмчи комиссияга мени кирип көр деп дилег кылды. Аңаа чедире бердим. Эмчилер улуг өрээлде чыгып алган орлар. Ужур-чөвүн чугааладым.

— Шаанда шаажылаткан кижиниң оглу-дур мен. Ийиги бөлүктүн инвалиди-даа кижжи-дир мен, чиик машинаны садып алырынга дузалаар ээлчегте мени тургузуп ал көөрүн дилээр дээш келдим — деп, хоочун эмчилерге чугаалаан. Комиссияның улуг эмчилеринден чөпшээрелди бижидип алгаш, Монгуш оглу Коммуна элээн-не өөрүшкүлүг үнүп келди. "Эмчилерге четтиргенимни чугааладым" — деп хөөрей-дир. "Кырганнар каяа-даа хүндүлүг-ле болгай, акым" — деп байырлаштым.

Ондар ОХЕМЧИК,
журналист.

ҮЛҮҮН
КИРИГЕННЕР

Тываның девискээринге чээрби хире нацияның бир мун ажыг кижжи политиктиг репрессияларга таварышкан. Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар кем-буруу чокка шийтирген хамаатыларын херектерин катап сайгарар, оларның арыг аттарын эгидер, хавырткан эт-хөрөңгизининг өрттөн чандырап талазы-биле боттут хемчеглерни алган.

Политиктиг репрессияларга таварышкан болгаш агарткан кижилерниң тодаргай даңзын тургузар, оларның аттарын, фамилияларын, адазының аттарын, төрүттүнген чылдарын болгаш өске-даа бижик-документилерин тургузар дээш, Айыл чок чоруктун федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң ажылдакчылары улуг ажылды кылганнар. Ол ыш-каш төөгүчү-эртемден К.Т. Аракчаа, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчылары: Н.Л. Кунчун, А.А. Дүргжаа, юристер: Г.Б. Санчаа, Ш.С. Куулар, күш-ажылдың хоочуннары: М.Б. Достак-оол, И.Д. Келик-Сенги болгаш өскелер-даа политиктиг репрессияларга таварыш чорааннарны, оон когарааннарның эргелерин катап тургузар талазы-биле биче эвес ажылды чоруткан.

Тывага политиктиг репрессияларның төөгүзүнүн музейин тургузарына Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак улуг дузаны чедирген, деткимчени көргүскен. Ол музейни дериинге, материалдарын болгаш өске-даа чүүлдерин белеткээринге төөгү эртемнерининг доктору, сураглыг чогаалчы М.Б. Кенин-Лопсан үнелиг дузаны чедирген. Үстүнде ады киргеннерге репрессияларга таварыш чорааннар, оларның ажы-төлү, төрөлдери өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

Бистиң корр.

СПОРТ

СПОРТ

СПОРТ

БУРУНГААР ЧҮТКҮҮРҮ — САЙЗЫРАЛ

Мөгелер. Эрте-бурун шагдан тура, кыштын соогун хыраадан, чайнын изини ол дамдыдан билип ал, чер, дээрин сирттиледип, кожа-хелбээ черлерни бусталдыр хурежаш чораан, тоол-домакта кирген мөге ада-өгбелериниң үре-садызы бо хуннерге чедир үзүлбейн, салгалдан салгалче дамчып, өзүлдөзү уламчылап турар. Ынчангаш харын хурежаш "назыны" тоол дег узун бооп, чүс-чүс чылдар ажылдыр биске чедип келгени ол.

Ыдыктыг Хайыракан-Буура дааның чоогунда Эжым деп черден республикада билдинтир мөге Сумакиннерниң ук-тоогүзү үндөжилтигени. Оларның аразында тыва болгаш хостуг хурежаштерге спорт мастерлер: Сергей Сумакинович Биче-оол, Маадыр Биче-оол, Андрей Биче-оол, Александр Биче-оол, Владимир Биче-оол база-ла мөге Сумакиннерниң изин истээн салгалдарыдыр. Чогум паспорт-документ ал турар үеде ТАР-ның база шыырак мөгези чораан Адыг-Түлүш Биче-оол Доданмай оглунуң адын ону репрессияга таварыштырбазы-биле Сумакин кылдыр адаан. Ол коргунчут үеде атташ-даа фамилиялыг кижилерни репрессиялап чорудуп турганы бадыткалды.

Бо хуннерде ТАР-ның мөгези чораан Биче-оол Доданмай оглунуң уйнуу Буян Владимирович Биче-оол кырган-ачазының угун салгал, мөге болуп спортчу орукту шилип алган ажылдап чоруур. Ынчангаш 16 харлыг тургаш-ла, хостуг хурежаш спорт мастер деп бедик атты алган тренер-башкы Буян Биче-оол-биле "Шын" солунуң номчукчулары таныштырып көрей.

— Буян, генетиканың үндөжилтигиз Гегельдин тургусканы хоойлу езугаар алырга, геннер үш-дөрт-даа салгал дамчып, көстүп келир болгай. Силер база кырган-ачаарны дөзөп алган мөге кижилер болгай силер, бодуңарның дугайында каш сөстөн чутаалал көрүңер.

— Мен 1975 чылда Кызыл хоорайга төрүттүндүм. Ийе, кырган-ачамның салдары-даа боор, мээң спортчу амыдыралды шилип алганым аан. Бо хуннерде Кызыл хоорайда спортчу дээди мергежилдин школазында тренер-башкы бооп ажылдап чор мен. Чогум дооскан эртемим болза Красноярск хоорайның күрүнениң педагогика институтунуң хурежаш талазы-биле факультетин 1996 доозуп алган мен.

— Институтту дооскаш, ола хоорайга тренер-башкы бооп ажылдап турган болгай силер, ала...?

— Ийе, өөредилгем дооскаш, Красноярск хоорайга хурежашаан, тренер-башкы бооп ийи чыл дургузунда ажылдап турдум. Оон улаштыр институтуң аспирантуразынче база кирип алдым. Ам ону доозар үем чоокшулап олар, ынчангаш диссертация камгалаарыңа белеткенип чоруп тур мен. Мээң бижиш турарым эртем ажылыңа Красноярскиге шериг албанын эртирип тургаш, Россияның Чепсектиг Күштеринин хостуг хурежаш Москва хоорайга чемпионатына киришкеш, 54 кг деңгизге тиелелгени чедип алганым база өмөк-демек болуп турар. Чогум бо хуннерге чедир Красноярскиниң хостуг хурежаш талазы-биле шилиндек команданың кежигүнү хевээр бооп артым. Ол дээш өөрүвес аргам чок.

— Бичи тургаш-ла, сонуур-галыңар хурежаш турду бе?

— Ол шын. Бичи тургаш-ла, хурежашинге ынак турдум. Үстүңде чутаалашканыбыс генетиканың салдары-даа чадавас. Ол үеде Кызылдың Кечил-оол кудум-

чузунда спортзалга ынчан кымга-даа билдинмес Аяс Монгуш, Чечен-оол Монгуш сулгар-биле кежээниң-не хурежаш турдум. Баштайгы тренерим — ачам Владимир Сумакинович. Ол бо хуннерде-даа меңээ арга-сүмө кадып, улуг дузаны көргүзүп чоруурунга өөрүүр мен. Акыларымның база мээң угаан-бодалымны байыдарыңа, хурежаш чажыттарын шингээдириңге кириген үлүүн дедир эгидип шыдавас боор мен.

— Чажыт эвес болза, чедип ап турган тиелелгелеринер дугайында кысказы-биле таныштырып көрүңер.

— 1996 чылда Москва хоорайга болуп эрткен хостуг хурежаш маргылдаазынга 54 кг деңгизге чемпион болдум, Улан-Удэге болуп эрткен Россияның бирги чери дээш хурежаш ийги черни алдым. Делегей чергелиг маргылдааларга: Моолга, Красноярскиге болуп эрткелден мөөрейлерге киришкеш, шаңналдыг черлерни база ап турдум. 1991 чылда ССРЭ-ниң бирги чери дээш Караганда хоорайга болуп эрткен элээди оолдар аразыңа маргылдаага 16 харлыг тургаш, спорт мастери деп атты камгалап алдым. Ниитизи-биле киришкен маргылдааларым хөй.

— Ылап-ла хөй-дүр. Силерниң өөредип турар оолдарыңар аразында келир үелиг мөгелер бар боор, аа?

— Ийе, бар. Республикада келир үеже перспективтиг деп санадып турар оолдар бо: Сылдыс Наважап, Сылдыс Түлүш, Буян Белек, Эртине Допуй-оол болгаш оон-даа өскөлөр бар. Материалдыг тала-биле спортчу дээди мергежилдин школазының байдалы эки. Хандырылга эки болганындан оолдар идик-хепти, акша-төгерики ап турар. Бо чылдан эгелеп бистиң оолдарывысты талоннар-биле хоорайның столоваларында халас чөмгөрип турар. А перспективтиг оолдарга стипендия тыпсырын ук школаның директору Александр Хертекович Доржу

чедип алган. Республиканың спорт болгаш күш-культура комитети база улуг дузаны көргүзүп турарын демдеглевес аргам чок. Оон аңгыда оолдарның спортчу мергежили бедейр кылдыр Россия чергелиг маргылдааларже хөй үнүп турарын чедип ап турар бис. Ынчалза-даа каалама орук дег чүве кайда боор аан, акша-төгерики

чамдыкта чедишпес боор-дур. Келир чылын Иван Ярыгин аттыг хостуг хурежаш маргылдаа болуп. Аңаа Россияның чыныгы команданың кежигүнү болганымда киржир мен. Ол ышкаш Чечен-оол Монгуш база аңаа киржир.

— Россияның улуг улус аразында чыныгы командазының кежигүнү кижилер болгай силер, мергежил талазы-биле шыырак спортчулар-биле таныш боор силер, аа?

— Ийе, чечен азы-сөөктүг спортчу алышкылар Бувайсар, Адам Сайтиевтер-биле хурежаш-даа, аңаа эдержип-даа чордум. Олар ышкаш кижизиг, дузааргак кижилер ховар боор деп бодаар-дур мен. Бувайсар — Россияның шилиндек команданың капитаны кижилер. Ынчангаш ол дуза кадарыңдан аңгыда, хостуг хурежаш бодуңуң чажыттарын харам чокка үлежир чорду. А Адамны бистиң Тывада спортчу кижилер бүрүзү хөлчөк эки билир боор. Ол 1997 чылда Кызылга болуп эрткен Россияның бирги чери дээш маргылдаага киржип кээп чораан болгай.

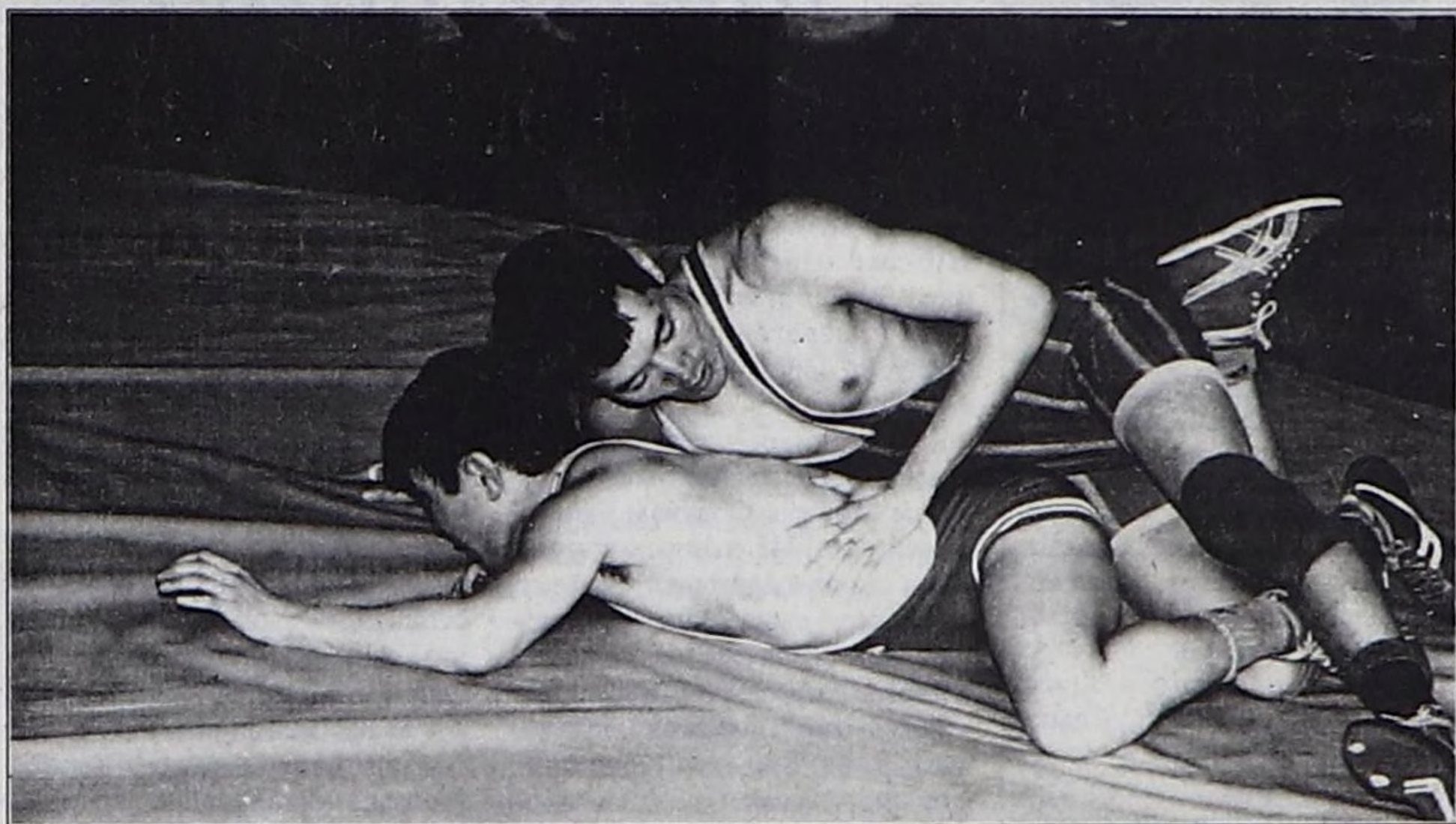
— Келир үеже планыңар кандыгыл, ам-даа хурежаш силер бе?

— Келир Олимпиадага чедир хурежаш мен. Ол — мээң улуг күзелим-дир. Ол ышкаш өөренкичилеримге бодумнуң аргадуржулгамны өөредип, олардан келир үеде езулуг-ла олимпий оюннарының тиелелчилери үнүп келир боор деп идегелим улуг. Аспирантураны дооскаш, республикага хурежаш, ниитизи-биле спортту сайзырадырыңа үлүүнү кириксеп чоруур мен. Амыдыралымда девизим безин мындыг: "Чедип алганыңа тура дүшпейн, чүгле бурунгаар чүткүүрү — сайзыралче орук".

Тоолдарда экер эрлерниң үш оюну: ча адаары, аът чарыкы эң кол черни ээлеп турган. Оон иштинде мөөрейлерниң мөөрейи — хурежаш. Чажытга чарыктын алыспас, чарыктын адаанга дүшпес, шенектигге шелдирбес, майыктыгга бастырбас мөге оолдар чазь соонда мөөгүлөр дег көвүдөп-ле тур-зунам.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: Буян Биче-оолдун бирги чер дээш шаңнал ап турары; маргылдаа үезинде.

“МИР МЕБЕЛИ” МАГАЗИНДЕ:

Силерниң бажыңарыңарга тааржыр мебельдерниң бүгү хевирлерин үргүлчү садып турар. Шилип алыңар.

Кухнялар — өртээ 4500 рубльден өрү;

Чымчак мебель — 3500 рубльден өрү;

Удуур оруннар херекселдери — 15.000 өрү;

Кухня мебели: стол, сандаилар;

Өске мебельдер: шкафтар, журналдар

столдары, телевизор салыр столдар,

компьютер столдары;

Өөредилге черлериниң, эмнелгелериниң столдары;

Офистер, кабинеттер столдары.

Чүнү-даа шилип ап болур силер.

Турар чери: Кызыл хоорай, Заводская 3а (чаа автовокзал чанында) Телефон 1-01-61.

Кызыл хоорайның чонунга садып алган мебельдерни халаска чедирип бээр.

Пединституттун филология факультетин 1975 чылда дооскан (5 чылдын) өөрү-вүстү ноябрь 17-де 15 шакта “Шөлчүтеш” кафезинге чыгырын чаладывыс.

Дадьыр 300 рубль.

Оргкомитет.

Бии-Хем кожуунуң “Ээрбек” совхозунуң хоочун малчыны чораан Даржаа Чөдүрович МОНГУШ 71 харлап чорааш хенертен мөчөөн. Оон дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илеретпишаан, дыңнатывыс.

Уругларыңдан.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазза болгаш “Шын” солун редакциязының коллектив.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-15, улуттук болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парламал ама.

Тираж 4381. Чагыл 121.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапта болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның тур-жу-биле дүшпейн барып болуп. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.